

DE PARTIJPROGRAMMA'S
VOOR DE VERKIEZINGEN 2023
RECHTSSTATELIJK?

RAPPORT VAN DE COMMISSIE
RECHTSSTATELIJKHEID IN VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

INHOUD

SAMENVATTING	3
HOOFDSTUK 1	
DE RECHTSSTAAT IN VERKIEZINGSTIJD	4
• WAAROM DIT RAPPORT?	4
• OPZET EN WERKWIJZE	5
HOOFDSTUK 2	
TRENDS	9
1 EEN NIEUWE ROL VOOR DE OVERHEID	9
2 VERSTERKING VAN DE DIRECTE DEMOCRATIE	10
3 STERKERE VERANKERING RECHTSSTATELIJKE BEGINSELEN	11
4 RISICO'S VOOR DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT	13
HOOFDSTUK 3	
DE RECHTSSTAAT ALS TOETSINGSKADER	18
HOOFDSTUK 4	
DE VERKIEZINGSPROGRAMMA'S	22
BIJLAGE	44

DOORLICHTING VERKIEZINGSPROGRAMMA'S 2023

Rapport van de Commissie Rechtsstatelijkheid in Verkiezingsprogramma's 2023 ingesteld door de Nederlandse orde van advocaten

Download de rapporten van 2017 en 2021:

RAPPORT RECHTSSTATELIJKHEID
IN VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

2017

RAPPORT RECHTSSTATELIJKHEID
IN VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

2021

SAMENVATTING

Een menselijke overheid met een vertrouwen in de burger als uitgangspunt

De commissie heeft bij tien van de achttien onderzochte partijprogramma's voorstellen aangetroffen die de toets aan de minimumnormen van de rechtsstaat niet doorstaan. Bij de vorige verkiezingen in 2021 scoorden zeven van de veertien onderzochte partijprogramma's één of meer rode vlaggen.

De diskwalificatie rood betreft met name voorstellen op het vlak van immigratie en asiel, zoals bijvoorbeeld het hanteren van zogeheten asielquota, doch ook het opleggen van zwaardere minimumstraffen, die de onafhankelijkheid van de rechter om op maat in individuele gevallen recht te spreken aantasten. Een aantal voorstellen kreeg eveneens rood omdat deze openlijk discrimineren ten opzichte van bepaalde groepen burgers of hen de toegang tot de rechter wordt ontzegd of belemmerd.

Echter, is er ook tijdens de analyse van de verkiezingsprogramma's bij de commissie een beeld ontstaan van toenemende aandacht bij het merendeel van de partijen voor een verdere aanpassing en versterking van de democratische legitimatie van het bestuur. Diverse partijen doen een voorzet om niet langer meer wantrouwen, maar juist vertrouwen uitgangspunt van overheidshandelen te laten zijn. Een overheid met een menselijk gezicht geldt als één van de lijnen die de verschillende verkiezingsprogramma's aan elkaar bindt, waarbij ook wordt teruggekeken naar de toeslagenaffaire en de gang van zaken rond de gaswinning in Groningen.

DE RECHTSSTAAT IN VERKIEZINGSTIJD

Op 22 november 2023 mogen we stemmen.

Op die datum zijn de vervroegde verkiezingen voor leden van de Tweede Kamer. 26 partijen nemen daaraan deel. In 2021 waren dat er 37.

De Tweede Kamer vormt het belangrijkste onderdeel van onze volksvertegenwoordiging in de Staten-Generaal. De vertegenwoordigers die wij in de Kamer kiezen, bepalen de komende jaren wie ons zullen regeren en volgens welke wetten.

De komende verkiezingen zijn daarom bij uitstek de manier om invloed te hebben op ons bestuur en onze wetten. Dat is het wezen van democratie.

WAAROM DIT RAPPORT?

Nederland is een democratie. Nederland is ook een rechtsstaat. Het doel van de rechtsstaat is om burgers te beschermen tegen machtsmisbruik van de overheid. In een rechtsstaat moet de overheid zich, net als de burgers, aan de wet houden. Zij mag de rechten en vrijheden van de burgers in het land niet zomaar inperken of afpakken, ook niet als ze democratisch is gekozen. De politie mag niet zomaar iemands huis binnentreden, iemand op straat oppakken of in de cel zetten. In een democratische rechtsstaat heeft iedereen het recht zijn mening te uiten binnen de grenzen van de wet. Waar die grenzen in een concreet geval precies liggen, bepaalt alleen de onafhankelijke en onpartijdige rechter. In een democratie worden de rechten van minderheden beschermd tegen willekeur van de meerderheid.

Democratie en rechtsstaat zijn veelvormige begrippen. Daarbij gaat het niet alleen om de inrichting van ons staatsbestel, met instituties als een Tweede Kamer waarvan we de leden kiezen, gaat het niet alleen over de klassieke vraag naar de verhouding tussen de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht, maar gaat het juist ook om waarden als recht en rechtvaardigheid, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid die daaraan ten grondslag liggen. Democratie en rechtsstaat zijn geen tijdloze begrippen en kunnen niet los worden gezien van de nationale en internationale ontwikkelingen van vandaag. Onze democratische rechtsorde is ook geen abstract begrip, maar is iedere dag opnieuw een concreet thema over de verhouding tussen wetgever en rechter, tussen politiek, bestuur en ambtenaren, tussen overheid en burgers.

Iedere politieke partij interpreteert deze ontwikkelingen, zoekt naar antwoorden en legt deze vast in verkiezingsprogramma's. Het is belangrijk dat kiezers kunnen weten wat die plannen betekenen voor het rechtsstatelijk fundament van onze

democratie, nu en op de langere termijn. De rechtsstaat is nooit vanzelfsprekend. De rechtsstaat moet altijd worden onderhouden en beschermd tegen aantasting. Dat is niet iets wat alleen in het buitenland speelt, zoals in Hongarije of Polen, waar de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht wordt ondermijnd door de overheid. Ook in Nederland is de rechtsstaat geen rustig bezit en is het gezag van en het vertrouwen in de democratische instituties niet evident. Het moet onze zorg zijn de rechtsstaat te beschermen en te versterken. Versterking begint met bewustwording. Ervan bewust zijn dat het van groot belang is dat burgers door de overheid gelijk worden behandeld. Ervan bewust zijn dat burgers zich bij de rechter in een eerlijk proces kunnen beroepen op hun fundamentele rechten, zoals de vrijheid van meningsuiting of het recht op privacy. Bewust zijn van de rechten en vrijheden van elkaar. Voor het onderhouden van de rechtsstaat zijn wij allemaal verantwoordelijk, de gekozen volksvertegenwoordiger net zo goed als de burger.

Daarom is het belangrijk om te weten hoe politieke partijen tegen de rechtsstaat aankijken. Hebben partijen wel oog voor mijn rechten als burger? En hoe zit het, als mijn rechten in de verdrinking komen? Heb ik dan een reële toegang tot een rechter die binnen een overzienbare termijn de knoop doorhakt? En kan ik in dat geval op betaalbare bijstand van een advocaat rekenen? Allemaal vragen, die vroeg of laat voor iedere burger van groot belang kunnen zijn.

Een door de Nederlandse Orde van Advocaten (NOvA) ingestelde commissie die de rechtsstatelijkheid in verkiezingsprogramma's doorlicht kan inmiddels een traditie worden genoemd. Al een aantal Tweede Kamer verkiezingen op rij toetst deze commissie de verkiezingsprogramma's op hun rechtsstatelijkheid. Dat vormt voor de NOvA een belangrijk onderwerp. Het zijn immers juist advocaten die dag in dag uit een wezenlijke rol spelen bij de juridische bescherming van rechten en vrijheden van burgers in een democratische samenleving.

Per politieke partij valt te bekijken wat haar plannen kunnen betekenen voor onze rechten en vrijheden. Daartoe dient dit rapport.

OPZET EN WERKWIJZE

De commissie heeft de verkiezingsprogramma's van de hierna te noemen partijen gelezen en op hoofdlijnen geanalyseerd. De commissie heeft bij de keuze voor deze partijen als uitgangspunt genomen of partijen thans al in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn en of zij bij de komende verkiezingen een, naar wordt verwacht, gerede kans op een zetel maken. Een link naar de gepubliceerde partijprogramma's is bijgevoegd.

- [50Plus](#)
- [Belang van Nederland \(BVNL\)](#)
- [BoerBurgerbeweging \(BBB\)](#)
- [BIJ1](#)
- [Christen Democratisch Appèl \(CDA\)](#)
- [ChristenUnie \(CU\)](#)
- [Denk](#)
- [D66](#)
- [Forum voor Democratie \(FvD\)](#)
- [GroenLinks \(GL\)/Partij van de Arbeid \(PvdA\)](#)
- [JA21](#)
- [Nieuw Sociaal Contract \(NSC\)](#)
- [Partij voor de Dieren \(PvdD\)](#)
- [Partij voor de vrijheid \(PVV\)](#)
- [Staatkundig Gereformeerde Partij \(SGP\)](#)
- [Socialistische Partij \(SP\)](#)
- [Volkspartij voor Vrijheid en Democratie \(VVD\)](#)
- [Volt](#)

Bij de nadere invulling van het thema rechtsstatelijkheid heeft de commissie zich bij de toetsing steeds de volgende vragen gesteld:

- Houden de plannen rekening met de eis dat de overheid voorspelbaar moet zijn en zich hierbij ook zelf aan de regels moet houden en hierop aanspreekbaar is?
- Worden door de overheid de fundamentele rechten en vrijheden van burgers gerespecteerd?
- Hebben de burgers een effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter?

In hoofdstuk 2 bespreekt de commissie allereerst een aantal trends. Dit zijn onderwerpen die op dit moment veelvuldig in de verkiezingsprogramma's van partijen opduiken en die op de een of andere manier rechtstreeks verband houden met de drie bovenstaande vragen.

In hoofdstuk 3 werken we de drie hoofdvragen wat verder uit. Wat bedoelt de commissie met een voorspelbare overheid? Wat verstaat de commissie nu eigenlijk onder fundamentele rechten en vrijheden van burgers? Wanneer is er sprake van een effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter? Ofschoon de beantwoording van dergelijke vragen tot het vullen van talloze boekenkasten kan leiden, zal de commissie zich gelet op een draaglijke omvang van deze rapportage enkel tot wat hoofdlijnen beperken.

In hoofdstuk 4 legt de commissie het raamwerk van rechtsstatelijkheid over de verschillende verkiezingsprogramma's en doet dit voor een beter overzicht meer bepaald aan de hand van een drietal kleuren, te weten:

GROEN: plannen die de rechtsstaat kunnen verbeteren

GEEL: plannen die mogelijk een risico vormen voor de rechtsstaat

ROOD: plannen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat

De commissie geeft hierbij geen stemadvies.

Zij signaleert alleen of een bepaald plan naar haar mening positief of negatief voor de rechtsstaat kan uitpakken. Ter wille van de leesbaarheid heeft de commissie hierbij per programma een selectie gemaakt van een aantal thema's, waarbij geen wetenschappelijke met de nodige voetnoten geborgde volledigheid is nagestreefd. Plannen die geen wezenlijke verandering brengen in de huidige situatie of die niet enigszins zijn geconcretiseerd, worden verder niet in deze rapportage besproken. De commissie heeft ervoor willen waken om alles wat maar op een of andere manier met de rechtsstaat te maken heeft te kwalificeren als potentieel gunstig of risicovol.

De commissie heeft een *quick scan* verricht. Dat houdt in dat de tekst van de verkiezingsprogramma's tot uitgangspunt is genomen en dat er over het onderzoek met geen van de betrokken partijen een nadere uitwisseling van informatie heeft plaatsgevonden. Een verkiezingsprogramma is geen juridische tekst. Zo heeft de commissie de inhoud ook niet bekeken. Er worden met een zekere brede penseelstreek voorstellen geformuleerd. Dat betekent dat de commissie niet op elke slak zout heeft gelegd, ook al was er soms aanleiding om te aarzelen of langs een juridische meetlat een standpunt in zijn uitwerking of consequenties de toets zou doorstaan. Die aarzeling was mede ingegeven doordat nogal eens een concrete uitwerking van de voorstellen ontbrak. Plannen die op zichzelf niet in strijd behoeven te zijn met rechtsstatelijke normen – bijvoorbeeld het nogal eens geopperde twee-status-stelsel voor migranten – kunnen dat in hun uitwerking wel zijn; bijvoorbeeld als kinderen niet met hun ouders kunnen worden herenigd. Wie het VN-Vluchtelingenverdrag wil moderniseren, mag dat vanzelfsprekend nastreven. Wat dan uiteindelijk de nieuwe inhoud moet zijn, bepaalt of er risico's voor de rechtsstaat opdoemen. Het oordeel van de commissie hangt dan toch samen met de manier waarop het desbetreffende punt in de context van het partijprogramma is geformuleerd.

De commissie ontkwam er dan ook niet aan om standpunten in hun context te interpreteren. Die context kan duidelijk maken dat wie het heeft over verplichte

transparantie voor giften aan religieuze instellingen of wie een verbod op versterkte gebedsoproepen bepleit, daarbij specifiek op moskeeën doelt. Dan moet zo'n voorstel ook in dat licht worden gezien en beoordeeld.

De commissie heeft onder ogen gezien dat partijen standpunten innemen die, ingegeven door religieuze opvattingen, levensovertuigingen of maatschappelijke idealen, worden gepresenteerd als een verruiming van bepaalde fundamentele rechten, maar die anderzijds ook een beperking van de rechten voor anderen kunnen meebrengen. Zo kan een verbod op ritueel slachten het dierenwelzijn beschermen, maar ook gevolgen hebben voor de omvang van de godsdienstvrijheid. En een verbod op bepaalde uitingen kan worden beschouwd als een inperking van de vrijheid van meningsuiting, maar onder omstandigheden ook als een poging om mensen tegen discriminatie of haat te beschermen. En zo kan het voorstel om politieke partijen die de rechtsstaat aantasten te verbieden, wat op zichzelf de rechtsstaat lijkt te verstevigen, tegelijkertijd indruisen tegen de vrijheid van vereniging en de vrijheid van meningsuiting. Deze wrijving is inherent aan de democratische rechtsstaat; het gaat dan steeds erom in de weging van grondrechten de balans te bewaren. Als de commissie - gegeven de context - daarin een bijzonder risico zag, heeft zij het van belang geacht om daarop te wijzen.

De commissie geeft geen oordeel over politieke opvattingen, maar toetst enkel of de gepresenteerde voornemens voldoen aan de rechtsstatelijke minimumnormen.

De commissie bestond dit keer uit de volgende leden:

- Mr. W.A.M. van Schendel, voormalig vicepresident van de Hoge Raad (voorzitter)
- Mr. I.H. van den Berg, advocaat bij SIX advocaten en voorzitter van het bestuur van de stichting Lawyers for Lawyers
- Mr. T.E. van Houwelingen – Boer, advocaat bij Everaert Advocaten
- Mr. dr. C. Samkalden, advocaat bij Parkken d'Oliveira Human Rights Lawyers en lid adviescommissie rechtsstatelijkheid NOvA
- Mr. Dr. R. Sanders, advocaat bij de Declercq Advocaten
- Mr. F.L.J. van Vloten, directeur/adjunct secretaris Orde van Advocaten Limburg (secretaris)
- Mr. J. Werner, advocaat bij Noordstern Advocaten

Een kort CV van de leden is als bijlage bij dit rapport gevoegd.

TRENDS

Wat viel de commissie bij het lezen van de partijprogramma's in het algemeen op, ook in vergelijking met het rapport van 2021? Wat zijn nu vaak voorkomende thema's die met rechtsstatelijkheid in verband staan?

1 EEN NIEUWE ROL VOOR DE OVERHEID

Maatwerk

De toeslagenaffaire en de afwikkeling van de Groningse aardbevingsschade doen partijen stilstaan bij de risico's van een bedrijfsmatig geleide anonieme overheid. Dat leidt in de programma's tot ruime aandacht voor de individuele mens, voor maatwerk en transparantie, voor een menselijk gezicht van de overheid, variërend van de naam van de behandelend ambtenaar boven elke overheidsbrief tot het verplicht gebruik van begrijpelijke taal met zo mogelijk infographics. Het gaat over - al of niet in beginsel verplicht - in wetten op te nemen hardheidsclausules, over discretionaire bevoegdheden voor schrijnende gevallen, ook als dat in strijd zou zijn met het gelijkheidsbeginsel, over een in de Grondwet vast te leggen 'recht op genade', of over het afzien van (door)procederen van de overheid tegen burgers. Uitgangspunt moet het vertrouwen in de burger zijn, zo verwoorden vele partijen het. En inderdaad: meer ruimte voor evenredigheid met respect voor het individu, openheid en terugkeer naar een overheid met een menselijk gezicht zijn broodnodige ingrediënten voor het (her)winnen van vertrouwen in de overheid. Rechtvaardigheid, ook door het hanteren van de menselijke maat, vormt immers de basis van overheidshandelen.

Regie bij de overheid

Nogal eens wordt bepleit dat de overheid op allerlei terrein, zoals de zorg, de huisvesting of de arbeidsmarkt, de regie terugneemt en niet meer zo veel aan de markt overlaat: de greep op wat ooit publieke voorzieningen waren, moet versterkt worden. Tot die categorie behoort ook het voorstel om het notariaat van de commerciële kant te ontdoen en de notaris in het louter publieke ambt te herstellen. De roep om een versterkt en van tanden voorzien toezicht op talloze gebieden getuigt ook van het belang van de zorg van de overheid voor de publieke zaak. Een en ander staat ten dienste van een overheid als hoeder van het algemeen belang en kan de rechtszekerheid, grondslag voor een voorspelbare overheid, ten goede komen. Tegelijkertijd gaan ook stemmen op dat de overheid zich niet aan de burger moet opdringen.

Uitvoerbaarheid wetgeving

Het is duidelijk dat de kindertoeslagaffaire veel partijen heeft geprikkeld om na te denken over de betekenis van de uitvoerbaarheid van wetgeving. De rechtsstaat is zoveel meer dan een geduldige set regels, maar vraagt om een prudente en betrokken uitvoering van deze regels met de mogelijkheid van een onafhankelijke toets hiervan, zodat voorkomen wordt dat een burger tussen hamer en aambeeld geraakt. Toetsing vooraf op de praktische effecten van voorgenomen regelgeving, versterking van de ambtelijke deskundigheid binnen de departementen en toetsing achteraf van de uitvoering worden breed bepleit. Ook wordt gedacht aan versterking van de wetgevingsadvisering door betrokken uitvoeringsinstanties. Dat wetten eenvoudig toepasbaar moeten zijn en in begrijpelijke taal gesteld, is een mooi uitgangspunt, maar hoe de wetgever, de leden van de Tweede Kamer daaronder in het bijzonder begrepen, dit concreet vorm gaat geven in het ingewikkeld democratisch proces met het oog op een complexe samenleving, valt uit de partijprogramma's niet gemakkelijk af te leiden. En wie de kwaliteit van wetgeving ter harte gaat, bedenke ook of het soms voorgestelde afschaffen van de Eerste Kamer daaraan bijdraagt.

2 VERSTERKING VAN DE DIRECTE DEMOCRATIE

Burgerbetrokkenheid

Aan ideeën voor talloze vormen van intensivering van de betrokkenheid van de burger bij wetgeving en bestuur op allerlei niveau's - 'regio's' worden daarbij speciaal genoemd - is geen gebrek. Burgerberaden, uitdaagrecht (waarbij burgers de overheid kunnen uitdagen door met een alternatief voorstel te komen voor de invulling van publieke taken), burgerschapsverlof, burgerbudgetten, rechtstreekse verkiezing van leden voor de Eerste Kamer, de gekozen burgemeester, de gekozen minister-president, zelfs de gekozen korpschef, het komt allemaal voorbij, net als verlaging van de leeftijd waarop je voor het eerst mag stemmen naar 16 jaar - of toch juist maar niet. Het kan de democratie versterken, al komt het ook hier op de uitwerking aan, die onder meer met het oog op een voorspelbare en regelgeleide overheid duidelijk maakt aan wie of aan welke instituties in een democratische rechtsstaat verantwoording voor het overheidshandelen moet worden afgelegd.

Referendum

Aparte vermelding verdient, kennelijk in het kader van een beoogde vergroting van de invloed van de burger op wetgeving en bestuur, de brede aandacht voor het, veelal als bindend bedoelde, correctieve referendum, naast adviserende vormen. Over inzet en nut van dit instrument lijkt grote overeenstemming te bestaan, al

wordt ook het tegengeluid gehoord dat een referendum slechts schijninvloed verschaft. Het valt op dat niet in alle programma's nauwkeurig is omschreven in welke gevallen en onder welke voorwaarden zo'n referendum moet plaatsvinden. Zonder uitwerking is het niet eenvoudig de voorstellen te vergelijken op hun democratische doelmatigheid en hun betekenis voor onze representatieve parlementaire democratie.

Parlementaire democratie

Opvallend veel overeenstemming bestaat over uitbreiding van de Tweede Kamer tot 250 of 260 leden. Welk achtergrond die voorstellen precies hebben en welke praktische uitwerking men voor ogen heeft, is niet altijd duidelijk, maar als het doel versterking van de effectiviteit van de Tweede Kamer als controleur van de regering en als mede-wetgever is, kan dat gunstig uitpakken voor een goed functionerende parlementaire democratie. Naast de al genoemde rechtstreekse verkiezing van leden van de Eerste Kamer komt ook het afschaffen van de Senaat voorbij in het geval de uitbreiding van de Tweede Kamer zijn beslag heeft gekregen. Een aantal partijen heeft in hun programma voorgesteld om politieke partijen die de rechtsstaat (ernstig) ondermijnen te kunnen verbieden. Uit de gebezigde formuleringen blijkt dat men zich realiseert dat zo'n verbod een uiterste redmiddel moet zijn. Veel zal echter afhangen van de criteria aan de hand waarvan een verbod zal worden bepaald. Daarom zijn deze voorstellen nog niet helemaal zonder risico voor de democratie. Ook minder ingrijpende maatregelen als het intrekken van subsidies worden genoemd om, net als bij Europese lidstaten die het met rechtsstatelijke principes niet zo nauw nemen, ook in Nederland die normen te handhaven.

3 STERKERE VERANKERING RECHTSSTATELIJKE BEGINSELEN

Grondwet en constitutionele toetsing

Ook in 2021 werd het regelmatig genoemd, maar nu is er vrijwel geen partij die niet belang hecht aan een rechterlijk toetsen aan de Grondwet, al is er ook een enkele die iedere toetsing aan grondrechten afwijst. De wijze waarop die toetsing moet plaatsvinden verschilt: ofwel door dit aan de gewone rechter op te dragen ofwel door het instellen van een apart Constitutioneel Hof waaraan kan worden voorgelegd of een wet in overeenstemming is met de Grondwet. Partijprogramma's zijn wellicht niet de plaats om een uitgebreide toelichting te geven op de reikwijdte daarvan, maar dergelijke voorstellen roepen wel de nodige vragen op, zoals: kan naast toetsing aan de klassieke grondrechten ook toetsing plaatsvinden aan de sociale grondrechten? Wie kan aan een Constitutioneel Hof in welk stadium wetgeving voorleggen? Komt ook internationale regelgeving voor een constitutionele toets in aanmerking? Hoe is de verhouding tussen de verschillende hoogste

gerechten? Dergelijke vragen, en meer, worden niet door alle voorstanders voorzien van een indicatie over de beantwoording daarvan. Duidelijk is in ieder geval dat partijen de Grondwet als codificatie van onze democratische normen en waarden een centrale rol toebedelen, ook door het opnemen van nieuwe grondrechten. Dat geldt ook voor wie de huidige Grondwet zou willen vervangen door een nieuwe. Zo worden voorstellen geformuleerd voor een grondwettelijke verankering van de bescherming van menselijk leven, het opnemen van digitale grondrechten, van een verbod op discriminatie wegens handicap, LHBTIQA+-rechten, de rechten van dieren en binnen het Koninkrijk gesproken talen, waaronder de gebarentaal. Het duidt op een levende Grondwet. Dat komt het besef van het belang te leven in een rechtsstaat ten goede.

Rechtsbedeling

Niet eerder vestigden partijen zo de aandacht op de noodzaak van beveiliging van advocaten, magistraten en andere deelnemers aan het strafproces. Dat is begrijpelijk na de schokkende aanslagen van de afgelopen jaren. Ruime aandacht is er ook voor een adequate financiering van de rechterlijke macht en het Openbaar Ministerie. In meer programma's dan voorheen wordt gepleit voor verlaging van de griffierechten in civiele zaken om de toegang tot de rechter mogelijk te houden, in het bijzonder voor middengroepen en het MKB. Naast versteviging van de gesubsidieerde rechtshulp, uitbreiding van (gespecialiseerde) sociale advocatuur en zelfs een streven naar een gehele advocatuur die sociaal zou moeten zijn, komt men ook een pleidooi voor het sociale notariaat tegen. De versterking van de strafrechtketen is voor veel partijen een belangrijk issue, met bijzondere aandacht voor de positie van het slachtoffer. Het belang van een toegankelijke, snelle en effectieve rechtspraak in het algemeen, met bijzondere aandacht voor wijkrechtshouders en voor vormen van mediation wordt vaak benadrukt. Het zijn standpunten die voor de positie van de rechter in de rechtsstaat en voor de bescherming van de rechten van burgers gunstig kunnen zijn. Tegelijk moet worden geconstateerd dat, soms in een en hetzelfde programma, voornemens worden geuit om rechtsbijstand aan bepaalde groepen (immigranten) te beperken.

Vrije en onafhankelijke pers

In een democratische rechtsstaat spelen een onafhankelijke journalistiek en vrije en pluriforme media een cruciale rol, al was het maar als waakhond met betrekking tot het handelen van de overheid. Gesignaleerd wordt dat ons veranderde kijk- en luistergedrag traditionele verdienmodellen van journalisten onder druk zet, met als gevaar dat de onafhankelijkheid wordt uitgehold en dat desinformatie en fake news toenemen. Ook het belang van (gerichte investeringen in) onafhankelijke onderzoeksjournalistiek wordt onderkend. Daarnaast krijgen klokkenluiders

een beschermde rol toebedeeld. Toch kan de commissie zich niet aan de indruk onttrekken dat de persvrijheid als te beschermen element van de vrijheid van meningsuiting deze keer niet in alle partijprogramma's dezelfde nadruk heeft gekregen. Wellicht is de vanzelfsprekendheid van de essentiële betekenis daarvan de oorzaak.

Europa

De commissie kan zich niet aan de indruk onttrekken dat, in vergelijking met eerdere programma's, de positie van Europa nog meer nadruk heeft gekregen. Onderkennen van de noodzaak in het verband van de Europese Unie gezamenlijk op te treden bij de problematiek van migratie en asiel zal daaraan niet vreemd zijn. Ook de oorlog in Oekraïne laat zich in dit opzicht gelden. Dat voor vraagstukken op het gebied van klimaatverandering en milieu Europese regels onontbeerlijk zijn, laat zich denken (maar niet voor iedere partij). Veel voorstellen betreffen ook het streven naar een meer democratisch Europa, niet alleen door versterking van de democratische legitimatie van de Europese besluitvorming, in het bijzonder die van het Europees Parlement, waarbij zelfs afschaffing van de Europese Commissie als politiek orgaan wordt genoemd. Nogal wat nadruk wordt in verschillende programma's gelegd op het versneld streng(er) optreden tegen Lidstaten die het met de normen van de rechtsstaat niet zo nauw nemen. Dat zijn voor de rechtsstatelijkheid ook in Europa positieve voornemens.

4 RISICO'S VOOR DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Immigratie

Het wekt geen verbazing dat vluchtelingen, asiel, illegale immigratie en arbeidsmigratie een prominente plaats innemen in de verkiezingsprogramma's. Soms door te pleiten voor een zeer ruimhartige toelating van migranten en asielzoekers, met een verblijfsvergunning voor iedereen. Maar dat is een uitzondering. Bij dit onderwerp trof de commissie de meeste voorstellen aan die haar uit rechtsstatelijk oogpunt zorgen baarden. Er is nogal eens sprake van een gefixeerd beperkt aantal asielzoekers dat mag worden toegelaten, van opschorting van toelating van vluchtelingen in bepaalde gevallen, van 'echte' vluchtelingen en van 'kansarme' asielzoekers die minder rechten en minder rechtsbijstand behoren te krijgen, van beperkingen voor gezinshereniging (ook wanneer een partij het gezin een centrale plaats in de samenleving toekent) en van modernisering (of opzegging) van het VN-Vluchtelingenverdrag. Dat roept bepaald vragen op over de bescherming van de fundamentele mensenrechten van immigranten. In dat verband wijzen sommige partijen deals met landen als Tunesië waar die bescherming niet zou zijn gewaarborgd af, terwijl andere van soortgelijke deals juist voorstander zijn. Wel gaat een en ander

niet zelden gepaard met voorstellen voor een snellere behandeling van asiolverzoeken en betere opvang van asielzoekers, zoals ook pleidooien voor een ruimhartig en humaan asielbeleid niet ontbreken. Meer dan in eerdere programma's lijkt men blijk te geven van een onderscheid tussen verschillende groepen immigranten en wordt apart aandacht geschonken aan de toelating van buitenlandse studenten en vooral aan de, van andere vormen van (illegale) immigratie afwijkende, positie van arbeidsmigranten, waarbij verbetering van de arbeidsomstandigheden van arbeidsmigranten en het bestrijden van malafide bemiddelaars en schijnconstructies in dat verband vaak een belangrijk issue vormen.

Klimaat

Het spreekt voor zichzelf dat klimaat, milieu en duurzaamheid op allerlei manieren in de partijprogramma's aan de orde komen. Het veel voorkomende woord 'stikstof' staat symbool voor deze klimaatproblematiek. Over de urgentie, de doelstellingen en inhoud van het klimaatbeleid en de vereiste concrete maatregelen, over de snelheid waarmee stappen – en welke – kunnen of moeten worden ondernomen om een schone leefomgeving of een meer circulaire economie te ontwikkelen, lopen de standpunten uiteen. Van het stoppen met CO2 reductie, intrekking van de Klimaatwet, opzegging van het VN-klimaatakkoord van Parijs, tot het Nederlands Klimaatakkoord als minimumnorm, de doelstellingen van de Europese Green Deal wel – of juist niet – omarmen, uitbreiding van windmolenparken op de Noordzee – of juist het funeste daarvan benadrukken, investeren in nieuwe kerncentrales of juist voorstander zijn van een verbod op kernenergie, aan voorstellen geen gebrek. Dat schreef de commissie in 2021 en het is nog steeds het geval. Daarbij komt thans nadrukkelijk de positie van de boer in het vizier: of hij een (en zo ja, welke) rol vervult hij bij de te nemen milieumaatregelen, bijvoorbeeld bij de reductie van stikstofuitstoot? De gevolgen van de te treffen maatregelen zullen hoe dan ook de rechten en vrijheden van de burger raken. Uit rechtsstatelijk oogpunt is de zorg of een al te gepolariseerd klimaatdebat wel voldoende oog houdt voor een evenwichtige bescherming van die rechten en vrijheden.

Veiligheid

De bestrijding van (georganiseerde) criminaliteit komt, net als in vorige jaren, in de programma's aan bod. Ook deze keer wordt door veel partijen nadrukkelijk belang toegekend aan het strafrecht als instrument van gedragsverandering, bestrijding van maatschappelijke problemen en (veiligheids)beleid. Diverse partijen roepen om zwaardere straffen, vooral voor zedendelicten en voor geweldsdelicten, in het bijzonder ook tegen hulpverleners, maar ook voor antisemitisme, racisme en andere vormen van discriminatie en haatmisdrijven. Daarbij worden nogal eens minimumstraffen bepleit. Voor een rechtsstatelijke toets is het bijvoorbeeld van belang

te weten hoe hoog die straffen zijn en of er uitzonderingen mogelijk zijn, maar dat is veelal niet uitgewerkt. Ook de doodstraf als soms gerechtvaardigde straf wordt nog door een partij genoemd. Opvallend is het standpunt dat na drie veroordelingen voor ernstige delicten levenslang moet worden opgelegd. Ook keert hier en daar de opvatting terug dat levenslang ook daadwerkelijk levenslang moet zijn. Dat is in strijd met het verbod op een onmenselijke behandeling. In dat licht is ook het voorstel om bij ernstige delicten eenzame opsluiting ‘naar Italiaans model’ toe te passen zorgelijk. Uit rechtsstatelijk perspectief is het intrekken van Nederlanderschap niet zonder zorg, zeker als staatloosheid het gevolg is. In de strafbaarheid van illegaliteit zien sommige partijen, zonder toelichting op de doelmatigheid daarvan, heil, terwijl andere zich juist daartegen keren.

Digitalisering

Veel aandacht is er voor de gevolgen van de steeds toenemende digitalisering van de samenleving. De verantwoordelijkheid die volgens vrijwel alle partijen op de overheid rust als het gaat om de rechtsbescherming van de burger tegen het gebruik van digitale data strookt met rechtsstatelijke normen. En of het nu gaat om invoering van een ministerie van Digitale Zaken of een verbod op het gebruik van algoritmes bij controle op de uitvoering van een (stapsgewijs af te schaffen) systeem van toeslagen, niet nullen en enen maar de mens moet centraal staan, zo is het beeld. De burger moet de regie houden over zijn gegevens en zijn recht op informatie over wat daarmee gebeurt moet zijn gewaarborgd. Het kan de rechtsstaat ten goede komen, niet alleen in verband met het recht op privacy, maar ook als zowel de klassieke als de sociale grondrechten een digitale verankering krijgen.

BALANS

Goed nieuws

Een geloofwaardige overheid, die de burger vertrouwt, een overheid waarin de burger vertrouwen kan stellen, waardoor de burger als individu wordt bejegend en meer wordt betrokken bij wetgeving en bestuur. Dat is het overkoepelende beeld van de voornemens die partijprogramma's laten zien. Dat zijn voor het onderhouden van de democratische rechtsorde positieve doelstellingen.

In dat gunstige beeld passen ook de voorstellen rond de centrale positie van de Grondwet in onze rechtsstaat, niet alleen door het opnemen van nieuwe grondrechten, maar ook door rechterlijke toetsing aan in de Grondwet opgenomen grondrechten. Nog indringender dan in voorgaande jaren wordt het rechtsstatelijk belang van toetsing van wetgeving, vooraf en achteraf, aan mensenrechten onderstreept.

Verbetering van de kwaliteit en uitvoerbaarheid van wetten, in voorkomende ge-

vallen voorzien van een hardheidsclausule, kan eveneens op brede steun rekenen. Voor de rechtszekerheid, een voorspelbare en regelgeleide overheid, zijn dit behartenswaardige intenties.

Voor burgers eenvoudig toegankelijke, snelle en effectieve rechtspraak, met voldoende middelen om dat mogelijk te maken en om te voorzien in adequate rechtsbijstand voor rechtzoekenden, het staat in vele partijprogramma's. Ook dat zijn voor de bescherming van de rechten en vrijheden van burgers toe te juichen bedoelingen.

Tussenbalans

Mooie voornemens, dus. Maar: met al het begrip dat de commissie heeft voor de aard van een verkiezingsprogramma, dat ook nog eens in korte tijd moest worden samengesteld, moet het ons toch van het hart dat het voor een goede beoordeling van diverse rechtsstatelijke onderwerpen, zoals een verplichte uitvoeringstoets of een 'mensenrechtelijke toets' bij wetsvoorstellen, wijziging van het kiesstelsel, het referendum en toetsing aan grondrechten door een constitutioneel hof, nogal eens aan een enigszins concrete uitwerking ontbreekt. Dan is niet altijd duidelijk hoe, in welke gevallen of onder welke voorwaarden die instrumenten kunnen worden toegepast. Dat maakt het niet eenvoudig voor de lezer te weten wat dit nu precies voor de rechtsstaat betekent.

Zorgelijk nieuws

Als het op het waarborgen van fundamentele rechten en vrijheden van alle burgers aankomt of als het gaat om voorspelbaarheid van regels waaraan de overheid zich zal houden, het accepteren van de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht of de zekerheid van een eerlijk proces, met adequate rechtsbijstand, en een effectieve toegang tot de rechter voor iedereen, is het beeld – net als in 2021 – minder rooskleurig. Ook nu gaat het veelal juist om voorstellen op het gebied van grote politieke en maatschappelijke thema's als immigratie, vluchtelingen, georganiseerde misdaad. Het valt overigens op dat, anders dan twee jaar geleden onderwerpen als de veiligheid van de burger of terrorisme nu minder aandacht krijgen.

Het ontbreekt bij ferme plannen op het gebied van immigratie in de ogen van de commissie niet zelden aan voldoende duidelijkheid. Op welke wijze en op welke termijn vallen bijvoorbeeld de voorstellen tot asielquota te realiseren? Welke bestaande wettelijke en verdragsrechtelijke regels zouden moeten worden gewijzigd, welke normen of criteria zouden moeten worden toegepast? Hoe verhoudt zich dat voorstel tot de in hetzelfde partijprogramma in ander verband met nadruk bepleite toets aan de mensenrechten of het belang van het gezin?

Het zijn deze vraagstukken van immigratie en asiel waarbij het blijkt dat de rechts-

staat, ook internationaal, het eerst onder druk komt te staan. Bij deze reële uitdagingen waarvoor de politiek zich gesteld ziet, zullen die oplossingen gekozen moeten worden die de rechtsstaat zelf niet ondermijnen. Wie bijvoorbeeld bepaalde groepen burgers uitsluit van fundamentele rechten en vrijheden die de kern van onze democratische rechtsstaat uitmaken, doet zelf die rechtsstaat geweld aan. Zulke in een democratische rechtsorde algemeen aanvaarde fundamentele mensenrechten vallen niet weg te definiëren door verdragen waarin deze mede zijn neergelegd op te zeggen en zo de juridische schijn te wekken dat deze kernwaarden niet of niet voor iedereen gelden.

De commissie heeft bij tien van de achttien onderzochte partijprogramma's voorstellen aangetroffen die de toets aan de minimumnormen van de rechtsstaat niet doorstaan. Die voorstellen kregen de diskwalificatie rood, meestal omdat ze openlijk discrimineren ten opzichte van bepaalde groepen burgers of hun de toegang tot de onafhankelijke rechter ontzeggen of belemmeren. Ook voorstellen die zonder meer in strijd zijn met internationale of andere hogere regelgeving zonder behoorlijk aan te geven dat daarvan niet zo maar kan worden afgeweken, kregen rood.

Beter nieuws?

Twee jaar geleden bevatten zeven van de veertien onderzochte partijprogramma's voorstellen die regelrecht met normen van de rechtsstaat in strijd waren. Zie daarvoor het rapport van de toenmalige commissie uit [2021](#). In [2017](#) waren het vijf van de dertien onderzochte programma's. In 2023 krijgen tien van de achttien bekeken programma's die diskwalificatie. Wie de voorstellen van destijds vergelijkt met de huidige valt het op dat het daarbij vaak gaat om standpunten die ook nu weer rood kregen.

Maar toch is het beeld dat de commissie heeft gekregen van de plannen van de meeste van de onderzochte partijen ook deze keer uiteindelijk positief, hoe divers en soms hoe rudimentair die voorstellen zijn. Het is immers duidelijk dat vrijwel alle partijen worstelen met het antwoord op de vraag hoe onze democratie staatkundig moet worden (her)ingericht om te voldoen aan de eisen van deze tijd, hoe burgers beter betrokken kunnen worden bij de ingrijpende besluiten die de politiek moet nemen en die hen raken in hun rechten en vrijheden, hoe instituties als de rechterlijke macht versterkt kunnen worden, juist om de grondrechten van burgers te beschermen.

De rechtsstaat is heel uitdrukkelijk een wezenlijk thema in de verkiezingen van 2023.

Het besef dat dit de rechtsstatelijke opgave is voor de komende vier jaar verbindt

de partijen. Het debat over de eisen die democratie en recht stellen aan het beleid, het functioneren en de inrichting van de overheid, aan de verbinding tussen politiek en burger raakt ons allemaal.

HOOFDSTUK 3

3

DE RECHTSSTAAT ALS TOETSINGSKADER

Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven heeft de commissie zich bij het lezen van de verkiezingsprogramma's de volgende drie vragen gesteld:

- Houden de plannen rekening met de eis dat de overheid voorspelbaar moet zijn en zich hierbij ook zelf aan de regels moet houden en hierop aanspreekbaar is?
- Worden door de overheid de fundamentele rechten en vrijheden van burgers gerespecteerd?
- Hebben burgers een effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter?

De commissie zal deze vragen in het navolgende kort verduidelijken.

VRAAG 1

Houden de plannen rekening met de eis dat de overheid voorspelbaar moet zijn en zich hierbij ook zelf aan de regels moet houden en hierop aanspreekbaar is?

Uitoefening van macht door de overheid kan gepaard gaan met willekeur. Willekeur verschijnt daar waar de overheid zich niet houdt aan de eigen regels, algemene rechtsbeginselen met voeten treedt en op die manier voor burgers onvoorspelbaar wordt en hierdoor een gevoel van onzekerheid en onveiligheid teweegbrengt. Als de overheid regels niet eenduidig hanteert, geen kenbaar beleid formuleert en algemeen erkende rechtsbeginselen, zoals rechtsgelijkheid of evenredigheid niet respecteert, krijgt dit overheidshandelen een grillig en onvoorspelbaar karakter. Dit wordt ook nog eens versterkt als niemand binnen deze overheid aanspreekbaar is en de burger van het kastje naar de muur wordt gestuurd. Vanuit rechtsstatelijk oogpunt is het dan ook niet aanvaardbaar als mensen worden gestraft op grond van later ingevoerde regels die zij niet konden voorzien. Artikel 16 van de Grondwet geeft ook een uitwerking van dit zogeheten legaliteitsbeginsel: *“Geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane straf-bepaling”*.

Met andere woorden: een betrouwbare overheid is een overheid die rechtszekerheid biedt. Zij is voorspelbaar in haar handelen en zij is in dat kader op de burger betrokken en is hierop aanspreekbaar.

De commissie heeft zich bij de beantwoording van de eerste vraag dan ook laten leiden door de volgende drie minimumeisen:

1. Een voorspelbare overheid houdt zich aan de eigen regels en aan de regels waaraan zij zich internationaal en in Europees verband heeft gebonden en zorgt er ook voor dat de burgers haar hierop kunnen aanspreken.
2. Een overheid zorgt ervoor dat zij haar handelen baseert op rechtmatig en voor burgers kenbaar beleid en dat zij haar macht op een van tevoren duidelijke en achteraf te controleren manier uitvoert en hier ook proactief verantwoording over aflegt en transparantie toont.
3. Niemand mag gestraft worden voor iets dat nog niet strafbaar was op het moment van het dat het feit werd begaan.

VRAAG 2

Worden door de overheid de fundamentele rechten en vrijheden van burgers gerespecteerd?

Een democratische rechtsstaat kan alleen een democratische rechtsstaat zijn als de overheid fundamentele rechten en vrijheden van de mens eerbiedigt. Onder deze rechten valt het recht op gelijke behandeling, hetgeen een verbod op discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of welke grond ook inhoudt. Maar hieronder vallen ook: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van vereniging en vergadering, het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en het recht om leden van vertegenwoordigende organen te kiezen.

Dat betekent niet dat deze rechten de burger carte blanche geven om ongebreideld de eigen gang te gaan. De vrijheid van de een eindigt daar waar de vrijheid van de ander of de openbare orde in het gedrang komt. Over de reikwijdte, rangorde en onderlinge verhouding van fundamentele rechten en vrijheden bestaan dan ook veel politieke en juridische discussies. Deze discussies kunnen in een democratie als de onze vrijelijk worden gevoerd, waarbij de debatten veelal laten zien dat er vanuit rechtsstatelijk oogpunt voor veel van de ingenomen posities wel iets te zeggen valt.

De commissie gaat geen partij kiezen in de discussies over de exacte reikwijdte van grondrechten en vrijheden. Deze discussies horen thuis in de politieke arena. De commissie zal bovenstaande vraag wel beantwoorden aan de hand van de formulering van een rechtsstatelijke minimumnorm. Politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen van de bescherming of uitoefening van fundamentele rechten en vrijheden worden uitgesloten op de enkele grond dat die mensen tot een

bepaalde categorie of groep behoren, voldoen niet aan deze minimumnorm. Onder de fundamentele rechten en vrijheden rekent de commissie in het kader van deze rapportage de klassieke grondrechten, zoals hierboven genoemd. Dat brengt niet mee dat de commissie geen oog heeft gehad voor de sociale grondrechten. Dit zijn onder andere het recht op huisvesting, sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. Deze grondrechten zijn in de regel niet afdwingbaar bij de rechter, maar vergen inspanning en beleidskeuzes van de overheid, waardoor zij naar hun aard juist door de partijen politiek worden ingekleurd in de verschillende verkiezingsprogramma's.

Bij de beantwoording van de tweede vraagstelling heeft de commissie zich laten leiden door de volgende minimumeisen:

1. Politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen van de uitoefening of de bescherming van hun fundamentele rechten en vrijheden worden uitgesloten om het enkele feit dat zij tot een bepaalde groep of categorie behoren, voldoen niet aan de minimumnorm.
2. Onder fundamentele rechten en vrijheden worden in dit verband de nationaal en internationaal algemeen erkende politieke rechten en vrijheden verstaan, al dan niet in samenhang met het non-discriminatiebeginsel.

VRAAG 3

Hebben burgers een effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter?

Niet alleen voor een verdachte van een strafbaar feit is het van essentieel belang dat hij voor een rechter wordt geleid, maar bij een effectieve rechtstoegang gaat het in het algemeen om het recht van burgers en andere ingezetenen om hun geschillen met de overheid of met elkaar aan onafhankelijke en onpartijdige gerechten voor te leggen.

Artikel 17 van de Grondwet bepaalt immers dat niemand tegen zijn wil mag worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent. Een staat die een burger niet in de gelegenheid stelt zijn recht effectief te halen kan geen rechtsstaat zijn.

Effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter betekent dat er een solide rechterlijke organisatie moet bestaan, waarin rechters over de aan hen voorgelegde geschillen enerzijds tijdig en efficiënt kunnen beslissen, maar anderzijds ook de tijd en de middelen hebben om het toepasselijke recht voor het concrete geval te vinden.

In de tweede plaats moeten rechters hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen. Onafhankelijk betekent hier: autonoom en zonder bemoeienis

van de wetgevende of de uitvoerende macht. Met onpartijdig wordt hier bedoeld: ongevoelig voor druk vanuit procespartijen of vanuit de samenleving (de publieke opinie) om een vooringenomen positie ten opzichte van één van de procespartijen in te nemen.

Daarnaast moeten rechtszoekenden ook een reële mogelijkheid hebben om een gerechtelijke procedure te voeren. Toegang tot de rechter die slechts op papier bestaat, omdat de burger of een categorie burgers door feitelijke belemmeringen (zoals bijvoorbeeld: hoge kosten) stelselmatig van het voeren van een proces wordt afgehouden, is onvoldoende. Recht is nu eenmaal geen product, dat op de markt in een gejongleer met vraag en aanbod te verkrijgen is.

In het kader van de derde toets betreft de commissie nadrukkelijk ook het recht op een behoorlijk proces, zoals bijvoorbeeld neergelegd in artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). In strafzaken betekent dit onder meer dat een verdachte van een strafbaar feit voor onschuldig wordt gehouden totdat het feit waarvan hij wordt beschuldigd door een rechter is vastgesteld, dat de verdachte een zwijgrecht toekomt, dat de verdachte niet zal worden gemarteld, dat de verdachte het recht heeft kennis te nemen van de aanklacht, hij het recht heeft op advies en bijstand van een advocaat en op een tijdige behandeling van zijn zaak.

De commissie hanteert bij de beantwoording van de derde vraag de volgende minimumnormen:

1. Er bestaat een efficiënte en solide rechterlijke organisatie, waarin rechters tijdig beslissen.
2. Rechters moeten hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen met voldoende tijd en middelen.
3. Burgers hebben recht op een eerlijk proces en kunnen hun geschillen onderling en met de overheid aan een onafhankelijke en onpartijdige rechter voorleggen.
4. In strafzaken heeft de verdachte van een strafbaar feit recht op een eerlijk proces en wordt deze voor onschuldig gehouden totdat het tegendeel voor de rechter bewezen is.

DE VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

50+

GROEN

De voorstellen met betrekking tot de inzet van een burgerberaad en de invoering van een referendum kunnen, mits zorgvuldig uitgewerkt, een positieve uitwerking hebben op de rechtsstaat.

GEEL

De voorstellen, zoals geformuleerd door 50+, inzake temporisering van de bevolkingsgroei door het beperken van migratie en het opwerpen van hogere drempels voor permanente vestiging van asielzoekers en arbeidsmigranten kunnen in strijd komen met (internationale) wet – en regelgeving.

ROOD

-

BBB

GROEN

De op pagina 106 van het verkiezingsprogramma voorgestane gekozen burgemeester, de introductie van corrigerende referenda en een grondwettelijke toets van wetten (pagina 107) kunnen voor wat betreft een voorspelbare en democratische overheid een duid in het rechtsstatelijke zakje doen.

Het voorstel van BBB op pagina 107 om leden van de Eerste Kamer rechtstreeks door inwoners van de provincie te laten verkiezen en de verkiezing van de leden van zowel de Eerste en Tweede Kamer via kiesdistricten kan een positieve uitwerking hebben voor de democratische rechtsstaat.

De op pagina 55 door de BBB genoemde versterking van rechtsbescherming in het kader van de Wet ter voorkoming van witwassen en terrorisme en een degelijke financiering van de sociale advocatuur en een betere toegang tot de rechter zijn in lijn met meer rechtsstatelijkheid, met dien verstande dat bij de commissie wel de vraag rijst wat onder 'degelijk' en 'beter' moet worden verstaan. Nadere concretisering is hier dan ook een must.

GEEL

Het op pagina 87 voorgestelde rigoureuze schrappen van wetten en regels (waaronder de stikstofwetgeving) levert risico's op voor de rechtszekerheid.

ROOD

Het op onder andere pagina 40 en pagina 94 hanteren van jaarlijkse quota (maximaal 15.000 statushouders) ten aanzien van toelating van vluchtelingen is rechtsstatelijk gezien niet toelaatbaar, alleen al gelet op de ter zake geldende internationale verplichtingen en de fundamentele mensenrechten. Ook bij eventuele opzegging van het VN Vluchtelingenverdrag, zoals terloops genoemd op pagina 94, zal Nederland haar internationale verantwoordelijkheid met betrekking tot de eerbiediging van mensenrechten niet kunnen ontlopen.

De door de BBB op pagina 90 van het verkiezingsprogramma voorgestane wijziging van artikel 3: 305a BW, waardoor maatschappelijke (algemeen belang) organisaties de toegang tot de rechter wordt ontzegd, staat een effectieve toegang tot een onafhankelijke en onpartijdige rechter in de weg en dient ook niet de toetsbaarheid van overheidshandelen, dat een ander wezenlijk uitgangspunt voor de rechtstaat vormt.

Met de hantering van het driemaal is scheepsrechtprincipe op pagina 90 begeeft de BBB zich op rechtsstatelijk te dun ijs. Het bij wijze van automatisme door de wetgever opleggen van een levenslange gevangenisstraf na driemaal veroordeling voor een ernstig gewelds- of zedenmisdrijf ontnemt de rechterlijke macht de mogelijkheid van een individuele beoordeling en leidt daarmee tot een rechtsstatelijk ongewenste aantasting van de onafhankelijkheid van de rechtspraak enerzijds en van fundamentele rechten anderzijds. Ook het bepleite afschaffen van taakstraffen bij zware gewelds- en zedenmisdrijven en het bij zedenmisdrijven door veroordeelden bij voorbaat verplicht laten meewerken aan een tbs-behandeling leidt tot ongewenste bemoeienis bij de uitoefening van de taak van de rechterlijke macht.

BVNL

GROEN

De voorstellen met betrekking tot het bindend referendum (pagina 16), rechtstreekse verkiezing van burgemeesters en commissarissen van de koning, de verkiezing van leden van de eerste kamer (pagina 20) en de introductie van een districtenstelsel zijn staatkundige voorstellen, die mits zorgvuldig uitgewerkt, de rechtsstaat kunnen versterken.

GEEL

Het verbod op het hebben van een dubbele nationaliteit voor ministers en staatssecretarissen (pagina 20) houdt een aanzienlijk risico op discriminatie in.

ROOD

Het inperken van sociale voorzieningen voor ingezetenen die niet de Nederlandse taal machtig zijn of het stellen van extra eisen aan het arbeidsverleden voor nieuwkomers (pagina 10), het versoberen van de uitkering bij werkloosheid voor immigranten tijdens de eerste vijf jaar in Nederland en het niet ter beschikking stellen van huurtoeslag voor expats en buitenlandse studenten zijn in strijd met (internationale) regelgeving en het verbod op discriminatie.

Het zonder meer afschaffen van wetten (waaronder de wetgeving met betrekking tot stikstof) (pagina 27 en 33) is in strijd met de rechtszekerheid.

Het op pagina 69 geformuleerde voorstel inhoudende dat internationale verdragen geen directe invloed mogen hebben op de Nederlandse wetgeving en rechtsorde is in strijd met de Grondwet.

Het invoeren van onder meer een asielstop (pagina 27, 48), het voornemen om het Vluchtelingenverdrag op te zeggen, het direct uitzetten van veilige landers (pagina 48) en de geopperde mogelijke opvang in Rwanda zijn in strijd met internationale wet – en regelgeving en bovendien in strijd met fundamentele mensenrechten.

De voorstellen betreffende Imams die haat zaaien en een verbod op buitenlandse financiering van moskeeën en islamscholen (pagina 50) viseren één bepaalde geloofsrichting en zijn om die reden discriminerend.

Het voorschrijven van hoge minimumstraffen voor gewelds – en zedenmisdrijven

(pagina 45) tast de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht aan en het vermogen om individuele zaken maatwerk te leveren.

BIJ1

GROEN

Het op pagina 27 geformuleerde voorstel met betrekking tot de ABCSSS-eilanden, waarin een nieuwe vorm van koninkrijk – breed overleg wordt geformuleerd, waarin alle betrokken ministers een gelijke stem hebben en alle betrokken parlementen voorstellen voor rijkswetten kunnen indienen, kan een positief effect hebben op de democratische besluitvorming. Ditzelfde kan ook gelden bij het op pagina 57 in het verkiezingsprogramma opgenomen voorstel tot het schrappen van drempels om mee te doen aan de verkiezingen en de op dezelfde pagina beoogde verhoging van het aantal tweede kamer leden.

De aandacht op pagina 59 ten aanzien van de bescherming van de onafhankelijkheid van journalisten kan een positieve uitwerking hebben op de rechtsstaat.

De houding ten aanzien de sociale advocatuur, de rechtsbijstand in asielprocedures en het instellen van wijkrechtspraak en kleine lokale gerechten kunnen de drempel naar de onafhankelijke rechter verlagen en hebben als gevolg hiervan een positieve uitwerking op het rechtsstatelijk denken.

GEEL

Een verbod op organisaties die racistisch gedachtegoed verspreiden, zoals verwoord op pagina 5, kan risico's inhouden voor de rechtsstaat, aangezien hierdoor spanning kan komen te staan op de grondrechten van vrijheid van vereniging en van meningsuiting. Dit geldt ook voor het op pagina 62 verwoorde voorstel om omroepen, die racistische denkbeelden een nepnieuws verspreiden geen vergunning te verlenen.

De voorstellen met betrekking tot body-cams en het openbaar maken van gedetailleerde data over politiecontacten met burgers en onderzoeken naar racisme en geweld, zoals vastgelegd op pagina 43, kunnen in het gedrang komen met privacy-wetgeving.

ROOD

-

CDA

GROEN

De door het CDA op pagina 12 van haar verkiezingsprogramma voorgestane uitbreiding van de Grondwet met digitale grondrechten, zoals het recht op transparantie en het recht op eigenaarschap van data kan een nuttige rechtstatelijke stap zijn in de huidige razendsnelle digitale ontwikkelingen. Het op pagina 70 aangegevoerde voornemen om de rechtsbescherming bij geautomatiseerde besluitvorming door de overheid te verbeteren sluit hierop naadloos aan.

De introductie op pagina 70 van de mogelijkheid van een constitutionele toets, die rechters de mogelijkheid biedt om wetten te toetsen aan klassieke grondrechten, kan tot een versterking van de rechtsstaat leiden.

Ook de op pagina 57 aangekondigde verlaging van de griffierechten, de investering in extra rechters en het genereren van extra gelden voor de sociale advocatuur kunnen een verbetering betekenen voor de toegang tot een onafhankelijke en onpartijdige rechter en daarmee een positieve uitwerking hebben op de rechtsstaat.

De op pagina 68 gegeven voorzetten, gericht op een versterking van het decentrale bestuur, het versterken van de band tussen de regio's en het parlement en het vergroten van dit parlement kunnen zeker nuttige bouwstenen zijn die nodig zijn voor de aanpassing van het huis van Thorbecke aan het huidige tijdsgewricht. Deze voorgestelde aanpassingen vragen echter wel om een gedetailleerde bouwtekening, willen ze niet alleen bij mooie woorden blijven.

GEEL

De op pagina's 55 en 56 voorgestane snelle gegevensuitwisseling tussen opsporingsdiensten en het tot de standaarduitrusting van de politie en boa's rekenen van bodycams moeten met de nodige waarborgen worden omkleed.

Kortere procedures en het beperken van bezwaarschriftprocedures brengen het risico mee, dat rechtzoekenden worden afgehouden van een zorgvuldige procedure ten overstaan van een onafhankelijke rechter.

ROOD

Het door het CDA op pagina 55 gepropageerde strenge gevangenisregime voor zware criminelen naar Italiaans voorbeeld met eenzame opsluiting en lange gevan-

genisstraffen is niet rechtsstatelijk. Een beschaving kenmerkt zich nu eenmaal door een humanaan gevangenisregime en het is bovendien aan de onafhankelijke rechter om de lengte van gevangenisstraffen te bepalen.

Christen Unie (CU)

GROEN

Het creëren van een grondwettelijke en gewoon – wettelijke catalogus waarop bij de rechter een rechtstreeks beroep kan worden gedaan (pagina 95) kan, mits deugdelijk uitgewerkt, bijdragen aan een meer voorspelbare overheid.

Een grondwettelijk recht op genade, zoals geformuleerd op pagina 91, kan bijdragen tot een versterking van de rechtsstaat, met dien verstande dat een dergelijk recht geen inperking mag betekenen van rechten zoals deze thans uit het gelijkheidsbeginsel voortvloeien.

Het op pagina 92 voorgestane mandaat voor de Tweede Kamer van vier jaar, los van een tussentijdse kabinetsval, in combinatie met een versterking van de Tweede Kamer (pagina 93) kan bijdragen aan een meer democratische overheid.

De onderschrijving van het derde facultatieve protocol bij het verdrag van de rechten van het kind (pagina 97) betekent een versterking van fundamentele mensenrechten. Dit geldt eveneens voor de op pagina 19 voorgestane volledige implementatie van het VN - Verdrag Handicap.

Het voornemen om gericht te investeren in een onafhankelijke onderzoeksjournalistiek (pagina 98) geldt als een rechtsstatelijk positieve gedachte.

Ten aanzien van het asiel – en immigratierecht ontwikkelt de Christen Unie een aantal voorstellen ter versterking van fundamentele mensenrechten. In dat kader kunnen onder meer worden vermeld: het afwijzen van quota ten aanzien van het aantal asielzoekers (pagina 101), het creëren van veilige aanmeldmogelijkheden binnen Europees grondgebied (pagina 101) en het afwijzen van een tweestatusstelsel (pagina 103). Tevens kan hier de door de Christen Unie voorgestelde structurele verwortelingsregeling voor kinderen die langer dan vijf jaar legaal in Nederland hebben verbleven (pagina 106) worden genoemd en het in stand houden van de rechtsbijstand voor asielzoekers met aandacht voor eventuele trauma's (pagina 103) worden genoemd.

De voorstellen rond de verbetering van de toegang tot het recht en in dit verband tot de onafhankelijke rechter (pagina 96), zoals buurtrechtspraak, de instelling van zogeheten vredesrechtbanken en de voorstellen in het kader van de verbetering van de strafrechtspleging (pagina 97) leveren een positieve bijdrage aan de rechtsstaat. Ook het voorstel tot aanpassing van griffierechten (pagina 97) kan hiertoe worden gerekend.

GEEL

Opvallend in het verkiezingsprogramma van de Christen Unie is dat zij enkele standpunten formuleren ten faveure van de eigen godsdienstige overtuiging, zoals bijvoorbeeld het niet wettelijk regelen van meerouderschap of meeroudergezin en het draagmoederschap (pagina 14) en de beperkende voorstellen rond abortus en euthanasie (pagina 25/26). Rechtsstatelijk ontstaan er risico's wanneer bepaalde geloofsovertuigingen het zelfbeschikkingsrecht van anderen aantasten.

Het creëren van de mogelijkheid om politieke partijen in een uiterst geval te verbieden wanneer zij de democratische rechtsstaat actief omver willen werpen, zoals geformuleerd op pagina 92 houdt een rechtsstatelijk risico in. Wie bepaalt aan de hand van welke criteria immers of en zo ja in welke mate een politieke partij al dan niet de rechtsstaat bedreigt?

De stellingname om de AVG geen onnodig obstakel te laten zijn (pagina 100), is rechtsstatelijk discutabel. De AVG betreft immers een democratisch vastgestelde wet, waarbij door de wetgever verschillende belangen tegen elkaar zijn afgewogen. In het individuele geval is het aan de rechter om, waar nodig, een belangenafweging te maken. Wel kan er voor de wetgever een taak in het verschiet liggen om wetgeving die onnodig beperkend blijkt, eenvoudiger en doeltreffender te maken.

ROOD

-

D66

GROEN

De op pagina 165 en volgende bepleite staatkundige veranderingen, waaronder het vergroten van de Tweede Kamer en het introduceren van een grondwettelijke toets en een wettelijke uitvoeringstoets kunnen zeker een bijdrage leveren aan een versterking van de rechtsstaat.

Een leerrecht voor kinderen (pagina 98), het strafbaar stellen van discriminatie op grond van seksuele geaardheid (pagina 116), de verplichte mensenrechtentoets voor het gebruik van algoritmes door de overheid (pagina 119) en de waarborgen rond end to end encryptie bij bepaalde vormen van vertrouwelijke communicatie (pagina 196) dragen bij aan de versterking van mensenrechten en bijgevolg ook aan een versterking van de rechtsstaat.

Het op pagina 220 ingenomen standpunt om enkel met landen die het VN-Vluchtelingenverdrag hebben ondertekend afspraken te maken aangaande immigratie is als rechtsstatelijk positief te kwalificeren.

De op pagina 181 en volgende gedane voorstellen rond het verbeteren van de toegang tot de onafhankelijke rechter, zoals het verlagen van griffierechten, het versterken van de sociale advocatuur en het faciliteren van de rechterlijke macht zijn rechtsstatelijk een stap in de juiste richting.

GEEL

Het op pagina 168 voorgestelde niet in hoger beroep gaan door de overheid bij rechtszaken tegen eigen inwoners roept de vraag op of bij evidente strijd met wet – en regelgeving dit standpunt ook houdbaar is wanneer het algemeen belang en daarmee de voorspelbaarheid van de overheid in het geding is.

Het creëren van een mogelijkheid om een politieke partij te verbieden als deze de democratische rechtsstaat bedreigt, zoals geopperd op pagina 172, kan een risico inhouden voor de rechtsstaat. Wie bepaalt aan de hand van welke criteria immers of en zo ja in welke mate een politieke partij al dan niet de rechtsstaat bedreigt?

ROOD

-

DENK

GROEN

Het op pagina 23 voorgestelde verplichte algoritmeregister voor zowel overheid als voor bedrijven met de bedoeling om toegepaste algoritmen transparant en uitlegbaar te maken, zulks gecombineerd met een strenger toezicht door de Autoriteit Persoonsgegevens kan een positieve bijdrage leveren aan een meer voorspelbare, regelgeleide en democratische overheid.

De voorstellen gericht op een sterke EU – gereguleerde asielprocedure, investeringen in de opvang van asielzoekers, de ruime interpretatie van gezinshereniging en menswaardige migratiedeals met aandacht voor mensenrechten, zoals geformuleerd op pagina 82 en 83 hebben een positief effect op fundamentele mensenrechten.

De door Denk voorgestane forse investeringen in de sociale advocatuur (pagina 89) zullen de toegang tot de onafhankelijke rechter verbeteren.

GEEL

Het algeheel en ongeclausuleerd promoten van een verbod op haatzaaiende organisaties (pagina 24) houdt een risico voor de rechtsstaat in. Wie bepaalt immers aan de hand van welke criteria welke organisatie als haatzaaiend kan worden gekwalificeerd?

ROOD

De invoering van verplichte chemische castratie voor pedo – seksuelen (pagina 49) levert strijd op met fundamentele rechten en vrijheden.

‘Naming and shaming’ van discriminerende bedrijven door deze publiekelijk aan de schandpaal te nagelen en hen uit te sluiten van overheidsopdrachten, in combinatie met de inzet van lokagenten en mystery guests om racisten op te sporen (pagina 24) en het direct ontslaan van ambtenaren die zich discriminerend uiten, laten zich niet verdragen met de rechtsstatelijke waarborgen van een zorgvuldig proces ten overstaan van een onafhankelijke rechter en proportionaliteit van overheids-handelen.

Forum voor Democratie (FvD)

GROEN

De aanstelling van direct door de bevolking gekozen publieke functionarissen, zoals een burgemeester of een commissaris van de koning kan bijdragen aan een meer democratische overheid, met dien verstande dat dan wel duidelijk moet zijn aan wie een dergelijke functionaris verantwoording aflegt.

GEEL

Het door Forum voorgestane opzeggen van onder meer het EVRM en het VN Vluchtelingenverdrag houdt rechtsstatelijke risico's in. Het opzeggen van dergelijke verdragen laat, in een democratische rechtsstaat, de fundamentele mensenrechten onverlet en kan er niet toe leiden dat dergelijke rechten niet langer worden gerespecteerd.

De herinvoering van grenscontroles (pagina 29) en het schrappen van het volledige stikstofbeleid zijn in strijd met de huidige EU – wetgeving.

ROOD

Het instellen van een naturalisatiestop van ten minste tien jaar kwalificeert als een aantasting van de rechtszekerheid en draagt niet bij aan een voorspelbare overheid die de rechten van ingezetenen respecteert.

Het instellen van een moratorium op asielaanvragen van ten minste tien jaar, is in strijd met fundamentele rechten van de mens en met vigerende internationale en nationale wet – en regelgeving en is om die reden rechtsstatelijk ontoelaatbaar.

Het standpunt 'wij zijn tegen toetsing aan grondrechten, in elke vorm' betekenen een aantasting van de rechtsstaat, aangezien de rechtsstaat juist op grondrechten is geschraagd.

Het door Forum voorgestane verbod van LGBT+ - propaganda op de publieke omroep (pagina 18) is in strijd met de vrijheid van meningsuiting en laat zich ook niet rijmen met de tevens door Forum gepropageerde anti – censuurwet (pagina 25).

De door Forum voorgestelde 'wet op de rechtsvinding' (pagina 9) betekent een ongeoorloofde inperking van de beoordelingsruimte van de onafhankelijke rechter en vormt een inbreuk op de rechtsstaat, en meer bepaald het beginsel van de trias politica. Ook de invoering van een parlementaire ondervragingscommissie die de grip van de politiek op aspirantleden van de Hoge Raad en de afdeling bestuursrechtspraak Raad van State vergroot (pagina 9) zijn daarmee op dezelfde leest te schoeien.

Het belemmeren van de mogelijkheid voor algemeen belang organisaties om het overheidsbeleid aan te vechten, belemmert de toegang tot de onafhankelijke rechter. Dit geldt ook voor het beperken van de beroepsmogelijkheid voor asielzoekers tot maximaal één instantie waarbij feiten en omstandigheden in beroep niet meer gewijzigd kunnen worden en het beëindigen van de gesubsidieerde asielrechtshulp (pagina 15).

Groen Links/Partij van de Arbeid

GROEN

De op pagina 37 aangestipte actieve betrokkenheid van uitvoeringsorganen bij de beleidscyclus en het instellen van loketten op lokaal niveau kunnen een bijdrage leveren aan een meer voorspelbare overheid. Dit geldt eveneens voor het op pagina 38 en 39 genoemde verstevigen van de positie van klokkenluiders en het instellen van een onafhankelijke toezichthoudende autoriteit aangaande integriteit – en gedragscodes van politieke ambtsdragers.

Het op pagina 38 genoemde voorstel om het recht op behoorlijk bestuur vast te leggen in de Grondwet kan bijdragen aan een meer voorspelbare en regelgeleide overheid, zij het dat wat onder behoorlijk bestuur moet worden verstaan dan wel een nadere uitwerking behoeft. Ook de constitutionele toets en de invoering van een correctief referendum kan een bijdrage leveren aan de rechtsstaat, zij het dat het uiteindelijk wel op de daadwerkelijke uitwerking van deze voornemens aankomt.

Het verlagen van het stemrecht naar 16 jaar (pagina 38) en het voornemen tot versterking van de volksvertegenwoordiging door uitbreiding van het aantal zetels in de Tweede Kamer met een meer robuuste ondersteuning van leden van de Tweede Kamer (pagina 39) kunnen een randvoorwaarde vormen voor verdere democratisering.

Het op pagina 41 genoemde voornemen om alle overheidsinstanties te laten stoppen met het gebruik van risicoprofielen en algoritmes, die fraude, criminaliteit of ongewenst gedrag voorspellen en het bijwerken van een nationaal algoritmeregister klinkt als een mooi streven gezien de risico's die dergelijke profielen en algoritmes meebrengen voor de grondrechten van burgers, doch vraagt om een gedegen uitwerking waarbij alle betrokken belangen van zowel opsporing als bescherming van grondrechten deugdelijk worden afgewogen. De bouw van een veilige publiek-rechtelijke ruimte en het meer grip krijgen op kunstmatige intelligentie, zoals voorgestaan op pagina 69 van het verkiezingsprogramma zou hierbij inderdaad een leitmotiv kunnen vormen.

Het op pagina 66 voorgestane vergroten van de financiële slagkracht en kennis bij opsporingsdiensten, Openbaar Ministerie en rechterlijke macht kunnen bijdragen aan een verbetering van de rechtsstaat. Ditzelfde geldt voor de op pagina 68 door

GL/PvdA aangekondigde voldoende middelen voor de sociale advocatuur en het verlagen van het griffierecht voor burgers.

GEEL

Het delen van informatie in zorg- en veiligheidsnetwerken door gemeenten, scholen, jeugdzorg jongerenwerk, politie en andere instanties in zorg- en veiligheidsnetwerken, zoals voorgestaan op pagina 67 dient van deugdelijke privacy waarborgen te worden voorzien aangezien een ongebreideld doorgeven van gegevens die met name jongeren raken een risico kan inhouden op aantasting van de rechtsstaat.

ROOD

-

JA21

GROEN

Op pagina 42 bepleit JA21 verdere investeringen in het Openbaar Ministerie en in de Rechtspraak. Ofschoon deze voornemens niet nader zijn onderbouwd, kunnen zij wel bijdragen aan een verbetering van de rechtsstaat.

GEEL

Op pagina 17 toont JA21 zich voorstander van het niet dogmatisch vasthouden aan (klimaat)-wetten. Een overheid moet zich aan de eigen wetten houden. Daar waar wettelijke bepalingen niet langer meer wenselijk zijn, is het op democratische wijze aanpassen van wetgeving de enige juiste rechtsstatelijke route.

Invoering van een zogeheten tweestatusstelsel op pagina 10 van het verkiezingsprogramma ten aanzien van verblijfsvergunningen is op zich wettelijk mogelijk, doch kan strijd opleveren met het recht op gezinshereniging.

De stellingname rond het verruimen van de mogelijkheden om naturalisatie af te wijzen, zoals genoemd op pagina 14, is rechtsstatelijk risicovol omdat dit stateloosheid in de hand kan werken.

ROOD

Het dulden van etnische profilering op pagina 42 brengt discriminatie met zich mee.

De door JA21 geopperde mogelijkheid om geen asiel - aanvragen in Nederland meer te kunnen indienen (pagina 7) is in strijd met ter zake geldende internationale en nationale wet – en regelgeving.

Datzelfde geldt voor de op pagina 10 bepleite permanente grenscontroles. Ook de voorgestane automatische grensdetentie voor alleenstaande minderjarige vreemdelingen, het standaard vastzetten van veilige-landers en het denaturaliseren van uitgereisde terroristen leveren strijd op met geldende internationale wet – en regelgeving en zijn in strijd met fundamentele mensenrechten.

Het verbieden van versterkte gebedsoproepen (pagina 14)) en het specifiek voor moskeeën verbieden van buitenlandse financiering (pagina 47) richten zich op een bepaalde religie, zijn discriminerend en zijn in strijd met het grondwettelijk recht van vrijheid van godsdienst.

Met het standaardiseren van gevangenisstraffen (pagina 45), het dicteren van minimumstraffen, een taakstrafverbod en het na drie ernstige misdrijven automatisch levenslang krijgen (pagina 43), wordt de beoordelingsruimte, en daarmee de autonomie van de rechterlijke macht aangetast.

Een gevangenisregime naar Italiaans model in volledige afzondering (pagina 45), het beperken van de toegang van advocaten tot de EBI is in strijd met een menswaardige behandeling.

Het uit het bestuursrecht halen van het vreemdelingenrecht is rechtsstatelijk ontoelaatbaar aangezien rechtzoekenden op die manier van een gang naar de onafhankelijke rechter worden afgehouden.

Ditzelfde geldt ook voor de op pagina 47 en 48 voorgestelde beperking van de mogelijkheid tot procederen voor belangengroepen.

Nieuw Sociaal Contract (NSC)

GROEN

De voorstellen van staatkundige aard, zoals de invoering van een constitutioneel hof (pagina 8), de oprichting van een algemene commissie voor grondrechten en constitutionele toetsing (pagina 8), een nieuw kiesstelsel met meervoudige kies-

districten om op die manier ook de banden met de regio's aan te halen, de invoering van een correctief wetgevingsreferendum en de voorgestane bescherming van klokkenluiders kunnen een positieve uitwerking hebben op de democratische rechtsstaat.

Het transparant maken van door de overheid gehanteerde modellen en algoritmen verhoogt de transparantie en daarmee de voorspelbaarheid van overheids-handelen.

De voorstellen met betrekking tot de sociale advocatuur en de financiering hiervan (pagina 9), het stimuleren van de wijkrechtspraak (pagina 66) en de kritische beschouwing van buiten de rechter om genomen strafbeschikkingen (pagina 66) verhogen de toegankelijkheid tot de onafhankelijke rechter.

GEEL

De op pagina 26/27 bepleite invoering van het tweestatusstelsel voor asielzoekers kan risico's opleveren ten aanzien van het recht op gezinshereniging.

ROOD

Het hanteren van een migratiesaldo van max. 50.000 (pagina 24) is in strijd met internationale wet – en regelgeving en houdt het risico in, dat asielzoekers die bescherming nodig hebben deze niet krijgen.

De omkering van de bewijslast bij jong volwassenen die een beroep doen op gezinshereniging (pagina 27) levert in voorkomende gevallen strijd op met artikel 8 EVRM (recht op gezinsleven).

Partij voor de Dieren

GROEN

Op pagina 79 van het verkiezingsprogramma stelt de Partij voor de Dieren een verhoging van het aantal leden van de Tweede Kamer voor. Dit kan een positief effect hebben op het democratisch gehalte van overheidshandelen, net als het pleidooi voor de invoering van het referendum.

Bestrijding van discriminatie vormt een belangrijk thema daar waar het de eerbie-

diging van grondrechten betreft. Het op pagina 74,75 en 82 voorgestelde wettelijk verbod op etnisch profileren en het tegengaan van stereotypering in asielprocedures kunnen een versterking betekenen van onze rechtsstaat.

Het voorstel om het Kinderrechtenverdrag vast te leggen in de Vreemdelingenwet, zoals geformuleerd op pagina 94, kan een bijdrage leveren aan een versterking van fundamentele rechten in ons staatsbestel.

Op pagina 76 stelt de PvdD voor om de sociale advocatuur meer tijd en geld te geven, griffiekosten te verlagen en betere rechtshulp te bieden aan mensen met een laag inkomen. Die maatregelen verbeteren de toegang van rechtszoekenden tot het recht.

GEEL

De commissie begrijpt dat de Partij voor de Dieren op pagina 25 een verbod op onverdoofd slachten tot een thema maakt. Hoewel dit voorstel het dierenwelzijn ten goede komt, is de commissie zich ervan bewust dat zulk een verbod strijd kan opleveren met de vrijheid om de eigen godsdienst te kunnen uitoefenen. Echter bij zulk een voornemen dient wel de afweging worden gemaakt op welke wijze dit verbod zich verhoudt met de vrijheid van godsdienst. Deze afweging wordt hier gemist, doch is vanuit rechtsstatelijk oogpunt wel een relevant thema.

ROOD

-

Partij voor de Vrijheid (PVV)

GROEN

De op pagina 13 en 30 door de Partij voor de Vrijheid in het vooruitzicht gestelde gekozen burgemeester en de op pagina 30 voorgestelde invoering van een bindend referendum kunnen, mits deze staatsrechtelijk goed worden ingebed, een positieve uitwerking hebben op het democratische karakter van onze rechtsstaat.

GEEL

Onduidelijk is waar de Partij voor de Vrijheid op pagina 8 precies op doelt met het tegengaan van procedures stapelen nu dit thema in het verkiezingsprogramma

niet nader is uitgewerkt. Als dit evenwel betekent dat rechtszoekenden worden afgehouden van een gang naar de rechter en de mogelijkheid om in beroep te gaan, leidt dit tot een verschraving van de rechtsstaat.

Ook de op pagina 7 voorgestelde opt-out ten aanzien van EU regelgeving is volgens de commissie zonder fundamentele herziening van het EU - recht geen haalbare kaart en draagt dan ook niet bij aan een voorspelbare en regelgeleide overheid. Datzelfde geldt voor het herinvoeren van grensbewaking en het verplichten van tewerkstellingsvergunningen voor EU burgers.

Vraagtekens kunnen worden geplaatst bij het op pagina 19 en 25 geopperde schrappen van alle belemmerende regels, om te beginnen de stikstofregels. Hoe voorspelbaar is een overheid als zij naar believen belemmerende regels schrapt en meer nog wie bepaalt voor wie welke regel belemmerend is en welke niet?

ROOD

De commissie signaleert dat het opleggen van minimumstraffen en het in bepaalde gevallen onmogelijk maken van taakstraffen rechtsstatelijk onjuist is. Op deze wijze beperkt de wetgever de rechter in zijn beoordelingsvrijheid, hetgeen spanning kan opleveren met het in onze constitutie gehuldigde principe van de trias politica. Ook het aan de digitale schandpaal nagelen van daders van gewelds – en zedenmisdrijven, zoals voorgestaan op pagina 14, roept rechtsstatelijk vraagtekens op.

De op pagina 7 door de Partij voor de Vrijheid voorgestelde algehele asielstop is in strijd met de thans geldende verdragen en de van toepassing zijnde wet – en regelgeving. Ofschoon verdragen kunnen worden opgezegd en wetten kunnen worden gewijzigd, laat dit onverlet dat een asielstop strijd oplevert met fundamentele mensenrechten en ook op gespannen voet staat met het rechtszekerheidsbeginsel. Ook het als regel hanteren dat onrechtmatig verblijvende vreemdelingen altijd moeten worden vastgezet, levert strijd op met geldende regels, meer bepaald de EU – terugkeerrichtlijn. Het denaturaliseren van criminelen die wellicht ‘staatloos’ het land worden uitgezet verdraagt zich niet met het in onze rechtsstaat gewortelde respect voor fundamentele rechten.

De op pagina 6 gelegde relatie tussen crimineel gedrag enerzijds en allochtone afkomst anderzijds acht de commissie direct discriminerend jegens sommige groepen in de Nederlandse samenleving

Het standpunt dat er geen islamitische scholen, korans en moskeeën mogen zijn onder de noemer wij willen minder islam in Nederland is in strijd met het grondwettelijk recht op godsdienstvrijheid en gelijke behandeling. De invoering van een

systeem van administratieve detentie voor tienduizenden jihad sympathisanten die waar nodig preventief opgesloten kunnen worden verdraagt zich daarnaast niet met het legaliteitsbeginsel en de noodzakelijke toets door een onafhankelijke rechter in het kader van een zorgvuldige procedure.

De stellingname op pagina 14 dat levenslange gevangenisstraf weer echt levenslang wordt, is in strijd met het bepaalde in artikel 3 EVRM. Het vanaf 14 jaar altijd volwassenenstrafrecht toepassen bij zeden – en geweldsdelicten is in strijd met artikel 40 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind en de beoordelingsruimte die de rechterlijke macht in een rechtstaat toekomt.

Socialistische Partij (SP)

GROEN

Het aan mensen met een recht op asiel snel duidelijkheid willen geven omtrent hun status waardoor een snellere opname in de samenleving mogelijk is, zoals bevestigd is op pagina 28, draagt bij aan een meer voorspelbare overheid.

Ook de oprichting van sociaal notariaat is in het kader van het toegankelijk maken van het recht op pagina 26 is een interessante gedachte, die evenwel in samenspraak met de betreffende beroepsorganisatie, nadere uitwerking behoeft.

Op pagina 27 geeft de SP de bestrijding van discriminatie handen en voeten door het aan het Openbaar Ministerie meer mensen en mogelijkheden te beloven om gevallen van discriminatie te onderzoeken en te vervolgen. Ook het voortmaken met de uitvoering van het VN-verdrag inzake rechten van de mens met een handicap kan een bijdrage leveren aan de verbetering van fundamentele rechten van burgers in Nederland.

Door de SP wordt op pagina 29/30 de bescherming van mensenrechten als uitgangspunt voor het buitenlands beleid en ook het kernpunt van handelsverdragen genoemd. Dit kan leiden tot een versterking van de fundamentele rechten en vrijheden. Datzelfde geldt voor de door de SP gewenste toetreding van de EU tot de Europese mensenrechtenverdragen en het Europees Sociaal Handvest van de Raad van Europa.

Meer capaciteit naar de rechterlijke macht en een aparte begroting voor de rechtspraak, zoals bepleit op pagina 25, kan een bijdrage leveren aan het robuuster maken van de rechterlijke macht. Ook het brengen van de rechtspraak dichterbij de mensen door middel van zogeheten huizen van het recht kan voor wat betreft de toegankelijkheid naar de onafhankelijke rechter een positieve uitwerking hebben.

Dit geldt ook voor een verlaging van de griffierechten, de verhoging van vergoedingen voor sociaal advocaat, het verlagen van de eigen bijdrage en het verruimen van de inkomensgrenzen voor sociale rechtsbijstand, zoals genoemd op pagina 26. Relevant is dat hierbij tevens aandacht dient te zijn voor bijstand aan burgers met een middeninkomen.

GEEL

-

ROOD

-

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

GROEN

Het voorstel ten aanzien van het budgetrecht van de Tweede Kamer, zoals gemeld op pagina 25, kan bijdragen aan een meer democratische en transparante overheid.

Het creëren van de mogelijkheid voor asielzoekers om onbeperkt te mogen werken kan bijdragen aan de versterking van fundamentele rechten en daarmee een positief effect hebben op het rechtsstatelijk denken.

GEEL

Opvallend in het verkiezingsprogramma van de SGP is dat zij nadrukkelijk standpunten formuleren ten faveure van de eigen godsdienstige overtuiging, zoals bijvoorbeeld het afschaffen van wetten rond de huidige abortus – en euthanasiepraktijk (pagina 7), het afwijzen van de voorgestelde wijziging van de transgenderwet (pagina 8) en de gewenste onmogelijkheid voor meerouderschap en draagmoederschap (pagina 11). Rechtsstatelijk ontstaan er risico's wanneer bepaalde geloofs-overtuigingen het zelfbeschikkingsrecht van anderen aantasten.

Het verstrengen van nareisvoorwaarden in het asielrecht (pagina 22), laat zich moeilijk rijmen met het recht op een gezinsleven.

Het op pagina 6 geformuleerde voorstel om belangenorganisaties aan een strengere toets te onderwerpen ten aanzien van representativiteit vergroot het risico dat deze organisaties de toegang tot een onafhankelijk rechter wordt ontzegd, dan wel wordt bemoeilijkt, hetgeen rechtsstatelijke risico's met zich meebrengt.

Het in voorstel nummer 456 in de bijlage bij het verkiezingsprogramma vervatte pleidooi om in het beleid meer aandacht te hebben voor de sterke oververtegenwoordiging van bepaalde culturele en etnische groepen in de criminaliteit, kan een risico op discriminatie meebrengen.

ROOD

Het op pagina 20 voorgestane standpunt dat een levenslange gevangenisstraf ook daadwerkelijk levenslang moet zijn, levert strijd op met fundamentele mensenrechten, waaronder artikel 3 EVRM.

Dit geldt ook voor het onder nummer 451 in de bijlage bij het betreffende verkiezingsprogramma (voorstellen per ministerie en beleidsterrein) door de SGP geopenbare doodstraf voor levensdelicten als mogelijk te rechtvaardigen straf.

Het inperken van de rechterlijke vrijheid om een voorwaardelijke straf of taakstraf te kunnen opleggen, zoals voorgesteld onder nummer 439 in de bijlage, is in strijd met de onafhankelijkheid van de rechtspraak om in individuele gevallen recht op maat te spreken.

Ten aanzien van migratie en asiel stelt de SGP onder nummer 493 van de bijlage een migratiequotum voor; voor asielprocedures wordt onder meer een streefcijfer met een bovengrens voorgesteld, hetgeen in strijd is met internationale en nationale wetgeving. Voor zover de SGP zich op het standpunt stelt (voorstel nummer 491) om internationale verdragen te herzien, laat dit onverlet dat fundamentele mensenrechten gerespecteerd moeten worden. Instroombeperkende maatregelen (nummer 499) en het afschaffen van rechtsbijstand en hoger beroep (nummer 505) roepen rechtsstatelijk de nodige zorgen op.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

GROEN

De introductie van een uitvoeringstoets bij wetten en de voorstellen ten aanzien van de participatie van burgers (pagina 73) kunnen, mits zorgvuldig uitgewerkt, een bijdrage leveren aan een verbetering van de democratische rechtsstaat.

Wijkrechtspraak, zoals voorgesteld op pagina 22, kan leiden tot een betere toegang tot een onafhankelijke rechter.

GEEL

Op pagina 12 toont de VVD zich voorstander van reële inwilligingspercentages op grond van een Europees gemiddelde van asielzoekers. Dergelijke quota zijn, gelet op de huidige (internationale) wet – en regelgeving niet toegestaan.

Invoering van het tweestatusstelsel, het creëren van een wachttijd en een maximering in het kader van gezinshereniging en het beter afbakenen van het kerngezin kunnen strijd opleveren met het recht op gezinshereniging.

ROOD

Streng toezicht op weekendscholen, ingrijpen bij met de rechtsstaat botsende onderwijsinstellingen, een nieuwe wet transparantie giften voor maatschappelijke en religieuze instellingen (moskeeën), wetgeving tegen versterkte gebedsoproepen, weren van haatpredikers (pagina 16), het sneller kunnen ontslaan van bestuurders van onderwijsinstellingen (pagina 32) lijken enkel moslim – georiënteerd te zijn en herbergen op deze wijze ernstige risico's ten aanzien van discriminatie en een aantasting van de vrijheid van godsdienst.

Het beperken van het aantal advocaten voor gedetineerden in EBI en het beperken van contacten tussen gedetineerden in EBI en advocaten in het algemeen (pagina 23) tasten het recht op het vrij kunnen inrichten van de eigen verdediging aan. Een gebiedsverbod voor daders die hun straf hebben uitgezeten (pagina 24) zou in een rechtsstaat enkel mogelijk moeten zijn na tussenkomst van een rechter.

Het dwingend vaker moeten toepassen van volwassenenstrafrecht bij jeugdige delinquenten (pagina 23), het opleggen van minimumstraffen (pagina 25) en een taakstrafverbod (pagina 26 en 48) tasten de onafhankelijkheid van de rechter aan.

Het opschorten van asielaanvragen, het omkeren van de bewijslast voor asielzoekers, het verliezen van de mogelijkheid voor asielaanvraag voor diegenen die illegaal naar of door Europa zijn gereisd (pagina 11, 12 en 13), het maximaal ontregelen van uitreizigers die vanwege een rechtszaak zijn teruggehaald, het aanpassen van de ongewenstverklaring enkel met het doel om iemand zijn vrijheid te kunnen ontnemen, zijn in strijd met de mensenrechten en geldende internationale wet – en regelgeving.

Het tot een minimum beperken van rechtsbijstand voor kansarme asielzoekers (pagina 12) enkel vanaf de beroepsfase belemmert een eerlijke rechtsgang.

VOLT

GROEN

De voorstellen ten aanzien van het recht van initiatief voor het Europees parlement (pagina 10), het instellen van een permanent burgerberaad op Europees niveau (pagina 11) en het afnemen van stemrecht/EU-lidmaatschap ten aanzien van lidstaten die de democratische rechtsstaat ondermijnen kunnen een positieve bijdrage leveren aan het Europees rechtsstatelijk denken.

Het onder de Algemene Wet Gelijke Behandeling brengen van eenzijdig overheids-handelen waardoor vermoedens van discriminatie sneller aan de ombudsman of aan het College Rechten van de Mens kunnen worden voorgelegd (pagina 69), kunnen een positieve uitwerking hebben op de rechtsstaat. Dit geldt ook voor het toevoegen van 'sociale status' als discriminatiegrond in de Algemene Wet Gelijke behandeling, zoals voorgesteld op pagina 70.

De voorstellen rond gender-evenwicht, zoals geformuleerd op pagina 71 kunnen, mits rechtstatelijk verantwoord uitgewerkt, een positieve bijdrage leveren aan het respecteren van fundamentele mensenrechten.

Ditzelfde geldt voor een verbod op etnisch profileren en een mensenrechtentoets bij nieuwe en bestaande wetgeving op het domein van veiligheid (pagina 122).

Een verplichte toets van door de overheid gehanteerde algoritmen en een recht op inzage in deze algoritmen (pagina 111) kunnen als een betere digitale inbedding van grondrechten worden beschouwd.

De introductie van wijkrechters, investeringen in de sociale advocatuur en het verlagen van proceskosten (pagina 107) dragen bij aan een betere toegang tot de onafhankelijke rechter en zijn om die reden als rechtsstatelijke plus aan te merken.

GEEL

De op pagina's 3 en 65 voorgestelde aanpassing van artikel 23 van de Grondwet, waarbij de afschaffing van gelijke financiering voor het religieus onderwijs wordt beoogd brengt voor wat betreft het recht op bijzonder onderwijs rechtsstatelijke risico's met zich mee.

Het verbieden van politieke partijen als uiterste redmiddel, zoals geformuleerd op pagina 108 staat op gespannen voet met de democratische rechtsstaat.

ROOD

-

BIJLAGE

Kort Curriculum Vitae van de leden van de commissie

Mr. **Willem van Schendel** is - na zijn promotie in Leiden op het onderwerp Vertegenwoordiging in privaatrecht en bestuursrecht - sinds 1983 werkzaam geweest in de rechterlijke macht. Achtereenvolgens was hij rechter in de Rechtbank Rotterdam, raadsheer in het Gerechtshof Amsterdam en van 2001 tot 2021 raadsheer in en later vicepresident van de Hoge Raad der Nederlanden, telkens afwisselend in de strafsector en de civiele sector. Hij was de laatste jaren voorzitter van de Strafkamer van de Hoge Raad. Hij is onder meer vele jaren kroonlid geweest van het Hof van Discipline (advocatentuchtrecht).

Mr. **Irma van den Berg** is – met uitzondering van een periode tussen 1999 en 2002 – sinds 1992 advocaat in Amsterdam. Tot 1999 had zij een algemene praktijk, met een grote nadruk op het migratierecht. Tussen 1999 en 2002 was zij stafjurist bij de toenmalige rechtseenheidskamer vreemdelingenrecht van de rechtbank Den Haag en de vreemdelingenkamer van de rechtbank Amsterdam. Sinds 2002 is zij advocaat publiek recht, de eerste jaren bij NautaDutilh en vanaf 2008 bij SIX advocaten. Daarnaast is zij sinds 2009 bestuurslid en sinds 2019 voorzitter van het bestuur van de Stichting Lawyers for Lawyers, die zich inzet voor een onafhankelijke advocatuur wereldwijd.

Mr. **Channa Samkalden** promoveerde aan het Europees Universitair Instituut in Florence op godsdienstvrijheid en scheiding van staat en religie in Europa. Nadien werkte zij enige tijd als docent constitutioneel recht aan de UvA en als juridisch specialist op de afdeling Constitutionele Zaken van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Zij is sinds 2008 advocaat en richt zich bij het mensenrechtenkantoor Prakken d'Oliveira vooral op aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat en bedrijven voor mensenrechtenschendingen. Zij is tevens lid van de Adviescommissie Rechtsstatelijkheid van de Nederlandse orde van advocaten.

Mr. **François van Vloten** is na zijn rechtenstudie bij diverse kantoren als advocaat werkzaam geweest. Ook bij de overheid heeft hij diverse juridische - en managementfuncties vervuld. Tot 2020 is hij lid geweest van de landelijke selectiecommissie rechterlijke macht. Thans is hij werkzaam als directeur bij de orde van advocaten Limburg, is hij lid van een aantal gemeentelijke bezwaarschriftencommissies en is hij met ingang van 1 januari 2024 voorzitter van de klachtencommissie van de politie Limburg.

Mr. dr. **Robert Sanders** is jurist en historicus. Na zijn studie staats- en bestuursrecht in Leiden is hij jarenlang werkzaam geweest bij als uitgever in het publiekrechtelijke domein. Alvorens in 2014 de overstap naar de advocatuur te maken was hij bijna tien jaar beleidsadviseur bij de Nederlandse orde van advocaten, waar hij onder meer deel uitmaakte van de Nederlandse delegatie bij de Raad van Europese balies (CCBE). In 2017 promoveerde hij op een proefschrift over de (historische) ontwikkeling en reikwijdte van het advocatentuchtrecht. Sinds 2018 is hij verbonden aan De Clercq advocaten in Leiden.

Mr. **Thomas van Houweligen-Boer** studeerde Rechtsgeleerdheid en Franse Letterkunde in Leiden en Parijs. Sinds 2016 is hij advocaat bij Everaert Advocaten. Hij is gespecialiseerd in zakelijke migratie en gezinsmigratie. Hij is actief lid van de Immigration and Nationality Law Committee van de International Bar Association (IBA) en lid van de Adviescommissie Vreemdelingenrecht van de NOvA.

Mr. **Jorg Werner** heeft rechten gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is in 2010 afgestudeerd in staats- en bestuursrecht. Na zijn studie heeft hij als Juridisch adviseur 'Kinderrechten & Migratie' gewerkt bij Defence for Children. In deze functie heeft hij zowel ervaring opgedaan in het verlenen van individuele rechtshulp, als in het doen van juridisch onderzoek. Vanuit zijn rol op de kinderrechtenhelpdesk van Defence for Children heeft hij diverse individuele zaken kinder- en mensenrechterlijk ondersteund. Daarnaast heeft hij zijn onderzoeksresultaten in rapporten en artikelen in juridische vakbladen gepubliceerd. Hij is lid van de Werkgroep Rechtsbijstand in Vreemdelingenzaken (WRV), van de Specialistenvereniging Migratierechtadvocaten (SVMA) en van de wetgevingsadviescommissie vreemdelingenrecht van de Nederlandse Orde van Advocaten. In het rechtsgebiedenregister van de Nederlandse orde van advocaten heeft Werner de volgende rechtsgebieden geregistreerd: Vreemdelingenrecht en Personen- en familierecht.

